

Totale trekk ved fengsel og fengsling

Siv Hjellnes, KRUS

Tema her er særtrekk ved fengsel og ved å være fengslet. Formålet er å vise fram særtrekk ved fengslet som system. Jeg skal sette fokus på hvordan totale trekk ved systemet påvirker menneskene i det. I mitt fokus ligger dermed en avgrensning ved at jeg tar for meg en av flere sider ved livet i fengsel. Hovedfokus er på innsattes situasjon og konsekvenser av fengsling.

Dagens norske fengsler er forskjellige. Forekomsten av totale trekk varierer, på samme måte som de totale trekkenes framtrede og plass vil variere mellom fengsler og mellom ulike arenaer i ett og samme fengsel. Denne artikkelen tar utgangspunkt i Erving Goffmans essay "Karakteristiske trekk ved totale institusjoner" (1967). Fra Goffmans essay har jeg hentet begrep som jeg gjenkjenner i dagens norske kriminalomsorg. Artikkelen bygger også på min hovedoppgave i sosiologi (Hjellnes 2001), annen teori og ikke minst annen empiri (Grøvdal 2000, Basberg 1999, Kristoffersen 1986). Goffmans essay er sterkt kritisk til fengslet som institusjon. Han søker å redegjøre for hvordan fengslet virker destruktivt på innsatte. I følge Repstad (2004:177) er Goffmans syn på menneskelige relasjoner at de er preget av kreativitet, meningssøking og strategisk planlegging. Jeg vil tilføye at det er med denne bakgrunnen at Goffman er kritisk til den totale institusjonen. Goffman retter ikke kritikk mot menneskene i systemet. Kritikken er rettet mot systemet og hva det gjør med menneskene i det – og deres evne til kreativitet, meningssøking og strategi.

I min studie av kultur blant fengselsbetjenter opplevde jeg at Goffmans beskrivelser var kjent og anerkjent erfaring blant betjentene. Betjentene jeg studerte brukte ikke Goffmans sine begrep når de fortalte om fengslet og om innsatte. De viste fram erfaring med fengslets destruktive sider, samtidig viste betjentene fram at det er mulig å oppleve meningsfullt arbeid og at de destruktive trekkene ikke er de eneste trekkene ved fengsel. Betjentenes fortelling handlet om samme virkelighet som Goffman utviklet sin teori om.

Du kan lese denne artikkelen, og bruke Goffmans begrep som "knagger" for egen erfaring. Alternativt kan du selv erfare virkeligheten uten Goffmans begrep, slik mange betjenter har gjort før deg.

Vanlige mennesker i et uvanlig system

Fengslet er fylt med folk som har erfaring med å omgås mennesker i vanlige omgivelser. I vanlige omgivelser assosierer vi ganske likt om hva dagliglivet betinger. Vi har ganske like forventninger til hverandre når vi er sammen eller i nærheten av hverandre. Jeg har vært, og vil fortsatt være, preget av en tro på at folk som møtes i fengsel i utgangspunktet gjør det med samme forventning til den andres atferd som de ville gjort om de møttes utenfor fengsel. Folk møter hverandre med samme utgangspunkt – eksempelvis med samme tillit eller mangel på tillit – som de ville gjort om de møttes et annet og mer hverdagslig sted. Vi kan si at hvordan vi møter andre, hvordan vi oppfører oss sammen er regulert av normer for hvordan vi skal være sammen. Jeg mener det er noen grunnleggende normer for slike møter som folk tar med seg inn i fengsel, det gjelder innsatte og det gjelder ansatte. I tillegg er det min mening – og tema for denne artikkelen – at også forhold ved stedet hvor folk møtes har betydning for hva vi forventer av hverandre. Fengslet er et sted som er forskjellig fra omgivelsene de fleste av oss er vant med å være i. Fengslet er et sted hvor noen er tvunget til å være, og hvor noen har valgt å jobbe. Innsatte og betjenter har vidt forskjellige roller og de tilhører to kategorier – to grupper – det er stor avstand mellom. Dette er trekk som har betydning for hvordan folk forholder seg til fengsel. Jeg skriver denne artikkelen for å vise at det er trekk ved fengsel som har betydning for hvordan folk forholder seg til hverandre og til seg selv.

Trekk ved fengsel og totale institusjoner

”Den totale institusjon kan defineres som et oppholds- og arbeidssted, hvor et større antall likestilte individer sammen fører en innelukket, formelt administrert tilværelse, avskåret fra samfunnet utenfor i en lengre periode.” (Goffman 1967:9)

Goffmans begrep om den totale institusjonen er et samlebegrep. Vi trenger ikke finne alle særegenhetene i en og sammen institusjon eller ett og samme fengsel, men mange går igjen. Begrepet total institusjon viser til felles betingelser og utfordringer i institusjoner som hver for seg også er forskjellige. Jeg velger her å ikke avgrense til type fengsel eller grad av sikkerhetsnivå. Det er opp til deg som leser å identifisere, vurdere og drøfte trekkenes tilstedeværelse og betydning i forhold til egen praksiserfaring.

Tema for sammenligning av typer totale institusjoner, av fengsler og av fengselsavdelinger kan være: Synlighet og usynlighet; mellom grupper og individer innad, men også utad til de som ikke har direkte tilgang til det som skjer innad. Fengslet og virksomheten i fengslet er i større grad usynlig utad enn det eksempelvis et sykehus eller en skole er. Færre har tilgang til det som skjer i fengslet. Samtidig er synligheten innad større. Et kjennetegn er usynlighet utad og sterk synlighet innad. Det utveksles

mye informasjon innad og lite utad. Barrieren mellom fengslet og omgivelsene er tydelig og innebygd i strukturen gjennom låste dører og høye murer. At innsatte ikke kan gå hvor, eller når de vil, er synlig innenfor og utenfor.

Vi kan skille mellom totale institusjoner med målsetting om å beskytte, hjelpe eller behandle de som er innenfor, og institusjoner med mål om å beskytte de som er utenfor. Goffman (1967:12) gjør flere distinksjoner og jeg vektlegger skillet mellom virksomhet rettet utad eller innad. Fengslets rett til eksistens er som straffeinstitusjon med kriminalitetsbekjempelse som formål. Fengslets oppgave er primært å beskytte samfunnet mot kriminalitet, blant annet ved å holde domfelte atskilt fra samfunnet. Fengslet er ikke primært behandlende. Hensyn til innsattes velferd er ikke primært mål i seg selv. Innsatte søker heller ikke frivillig til fengsel med rehabilitering som formål.

Fengslet skiller seg grunnleggende fra andre institusjoner ved sitt ansvar som iverksetter av straff. Fengslets primære oppgave er ansvar utad. Fengslet kjennetegnes også ved sin usynlighet utad - overfor de fengslet skal beskytte. Fengslet ivaretar interessene til mennesker (samfunnet) som ikke har tilgang til det som skjer innenfor (fengslets virksomhet). Fengslet skal straffe, og ved det beskytte samfunnet mot kriminalitet, samtidig som det skal beskytte straffedømte mot konsekvenser av fengslingen og rehabiliterer. Fengslets virksomhet er dermed rettet både utad og innad. Rehabilitering av innsatte er langsiktig sikkerhet for samfunnet. Selv om rehabiliterende tiltak retter seg mot innsatte, ut fra en tanke om deres beste, er hensynet til samfunnets beste motiv for at fengslet driver slik virksomhet.

Mangel på arenaer gir synlighet og tilgjengelighet

Vanligvis fungerer samfunnet slik at folk sover, har fritid, aktivitet, venner og arbeid på forskjellige steder og i forskjellige relasjoner. Et totalt kjennetegn er at skillene mellom livsområder er brutt. I fengsel er skillene fraværende, eller svært små. Det er et kjennetegn ved at gjøremål utøves på samme sted og under samme myndighet. Aktivitet utøves i nærhet av de samme *andre*, alle behandles likt og gjør det samme, gjerne i fellesskap. Hverdagen er rutinemessig organisert. Aktivitetenes rekkefølge håndheves ovenfra av tilsatte gjennom systematiserte formelle regler. Ulike aktiviteter er innarbeidet i en enkel, rasjonell plan som har til hensikt å oppfylle institusjonens offisielle mål. Lik behandling er et prinsipp; samme regler gjelder alle. En og samme handling skal medføre lik belønning eller sanksjon for alle.

I fengsel fins rutiner rettet mot ivaretagelse av sikkerhet gjennom kontroll av den enkelte. Tiltakene begrunnes i fengslets ansvar som straffeanstalt. Rutinene trenger ikke annen begrunnelse. Rutinenes funksjon, eksempelvis ut fra formål og tilstedeværende dynamiske relasjoner mellom betjenter og innsatte, er ikke tema for debatt. Rutinene er

overordnet individuelle tilpasninger for betjenter og innsatte. Rutinene er utformet med hensyn til effektivitet og iverksettes på byråkratisk måte. Smidighet og fleksibilitet er i utgangspunktet ikke hensyn bak rutinenes utforming, og de forutsetter ikke tillit og fordrer kontroll.

Å være ansatt og innsatt – i forhold til hverandre

Det er stor avstand mellom de som arbeider og de som bor i totale institusjoner. Den sosiale avstanden mellom gruppene er stor. Avstanden er formalisert og pålagt ovenfra. Skillet går mellom de som er integrert i omverdenen og de som ikke er det. Tilhørighet utenfor er et skille mellom gruppene som angir avstand sammen med det faktum at betjenter har som oppgave å kontrollere innsatte. Dette er to dimensjoner som bidrar til gjensidig avstand, skepsis, fiendtlighet og fordommer mellom gruppene. Betingelsene bidrar til at både innsatte og betjenter utvikler og vedlikeholder stereotype forestillinger om de andre – særlig når de er sammen med medlemmer av sin egen gruppe. Betjenter og innsatte er to primære grupper i fengsel, det innebærer at relasjoner innad i gruppa er primære og gir primær tilhørighet.

Avstanden mellom betjenter og innsatte er formalisert. Alle restriksjoner på kontakt opprettholder avstand og fiendtlige stereotyper. To sosiale og kulturelle verdener kan utvikles ved siden av hverandre, med noen kontaktpunkter, men uten å trenge inn i hverandre. Fengslet er et system som i seg selv gir begrunnelser for at innsatte ikke har krav på innsyn i beslutninger om egen sak. Begrunnelser i systemet er for eksempel synlig i bestemmelser om at innsatte skal ha krav på å lese kontaktbetjentens vedlegg/uttalelse til søknad om eksempelvis permisjon. Begrunnelsen er ofte effektivitet på sikt ut fra et hypotetisk argument av typen ”enn om alle kommer og spør om dette?” Konsekvensen for den enkelte innsatte som opplever slik avvisning av behovet han har fremmet, er uvisshet og ytterligere avstand til betjenter. Avvisning, og opplevelse av å ikke bli tatt på alvor er eksempel på et trekk ved systemet og trekkenes destruktive funksjon. Systemet er ikke lagd for å skape usikkerhet, men hensyn til effektiv drift er det som her virker destruktivt ved at innsatte ikke tas alvorlig.

Betjentene representerer og personifiserer fengslet ettersom det er de som presenterer og setter ord på fengslets beslutninger. De må derfor forholde seg til hvordan innsatte ser på dem. Betjentene må vise hvem de er overfor innsatte. En eksemplifisering av dette er diskusjoner mellom betjenter angående det å vise fram vedlegg de som kontaktbetjenter har skrevet. I noen tilfeller vil de vise det de har skrevet til den innsatte det gjelder. Betjentens egen begrunnelse kan være nettopp det at den vedlegget omhandler, har rett til å vite hva som står der. I tillegg kan det være viktig for betjenten å vise at han står for det som er skrevet. Ved å stå for vedlegget både overfor rådet, hvor søknaden avgjøres, og ved å presentere vedlegget for innsatte selv, viser han at han ikke har noe å skjule og

han viser hvor han selv står. Betjenten får ved å vise fram vedlegget synliggjort at hans standpunkt ikke er noe å skjule. Det er for betjenten en måte å vise fram hvem han eller hun er. Det er en måte å understreke sin egen råderett på. Det er også en måte å vise avstand til en fengselsbetjentrolle som bare er iverksetting av andres beslutning (Hjellnes 2001). Argumentene for å synliggjøre eget arbeid på denne måten uttrykker vilje til en autonom yrkesrolle – medbestemmelse og eget ansvar.

En effekt av strenge rutiner er at betjentene ser det som nødvendig å markere avstand mellom seg selv og rutinene. Det er ikke betjenten, men systemet som utsetter innsatte for kontrollrutiner og ubehagelige opplevelser. Betjenter kan vise avstand til upopulære arbeidsoppgaver, og til formelle føringer fra fengslets side, ved å si at innsatte forstår at rutinene bare er en del av jobben. Denne effekten av pålagte rutiner handler også om at betjentens forhold til innsatte er viktig. For at betjentene skal opprettholde selvrespekt er de avhengig av innsattes forståelse for rutinene som bryter med respekt for innsatte som menneske. (Hjellnes 2001:59, Kristoffersen 1986:87) Framheving av innsattes forståelse for pliktene i yrkesrollen blir igjen en kilde til avstand mellom betjenten og systemet han representerer. Viktigheten av innsattes aksept viser at det har betydning for betjenter å ikke bli ensidig assosiert med fengslets rutiner.

Kontrollrutiner uttrykker straffesystemets og fengslets manglende respekt for og tillit til innsatte. Å utføre noen arbeidsoppgaver setter betjenten i et dilemma mellom kontroll og respekt for innsatte (Kristoffersen 1986:87/88). I ytterste konsekvens kan betjenten havne i en lojalitetskonflikt mellom systemet, som han representerer og ivaretar, og innsattes integritet og interesse. Innsatte kan i praksis hjelpe betjenten til å unngå å forholde seg aktivt til konflikten, ved å vise forståelse for at betjenten selv ikke står for kontrollrutinene han utfører. Betjenter kan danne en form for allianse med innsatte for å beskytte seg selv mot å bli assosiert med det urimelige ved systemet. Dersom betjentene skal opprettholde et skille mellom seg selv og kontrolloppgaver som er ubehagelige og respektstridige, avhenger de av innsattes aksept. Essensen er at innsatte aksepterer det betjentene gjør når de forklarer hvorfor de gjør det de gjør. Betjenter som behandler innsatte med respekt får respekt tilbake. (Hjellnes 2001).

Mangfoldet og motsetningene i systemet gjør at betjenter blir tvunget til å mene noe om arbeidet de utfører. Systemet krever omsorg og respekt for innsatte samtidig med kontroll og ivaretagelse av straffens formål. Systemet gir både mangfold i oppgavene, og motsetninger mellom dem. Samtidig har betjentene en vid skala å plassere seg langs mellom ytterpunktene som er respekt for og ivaretagelse av innsatte, og plikten til rutiner og kontroll.¹⁹

¹⁹ Se også innledningen i Håndbok i etikk for kriminalomsorgen om aksekorset over verdier i kriminalomsorgen. Aksekorset sorterer kompleksiteten i 4 dimensjoner; idealisme/omsorg, kynisme, innsattes interesser og samfunnets interesser.

Kontrollrutinene kan være rigide og statiske. De bryter med dynamiske relasjoner, tillit og respekt mellom mennesker som har et felles dagligliv. Betjenter kan velge å distansere seg til systemets krav og redusere seg selv til en iverksetter av straff en selv ikke ønsker å representere. Fordi betjenten ser en person som ikke kan reduseres fra å være menneske og til å skulle "fortjene" kontrolltiltakene betjenten skal iverksette. Betjenten er nær ved å redusere betydningen av systemets krav fordi de strider mot respekt i relasjonen mellom han selv og innsatte. Han kan også undergrave systemets krav fordi han ikke synes rutinene er formålstjenlige. Derfor kan betjenter oppleve rutinene mer som hindringer enn som gode arbeidsverktøy. Rutinene blir da vanskelige å rettferdiggjøre overfor innsatte og overfor seg selv (Hjellnes 2001).

Arbeid

I en total institusjon har ikke arbeid, aktivitet eller rutiner samme betydning som utenfor. Med dette følger også andre motiv for og holdninger til arbeid. Dette er en grunnleggende tilpasning som kreves av innsatte, men også av dem som skal motivere til arbeid og deltakelse i aktivitet (Goffman 1967:16).

Arbeid er for de fleste i samfunnet primært motivert i målet om å forsørge seg selv og sin eventuelle familie. I fengsel finnes ikke slik motivasjon. Kost og losji er i orden og forskjellen på dagpengesatsen for en som arbeider og en som ikke arbeider er liten.

Arbeidets plass og manglende funksjon i fengsel kan virke demoraliserende. De som var arbeidsmotiverte utenfor blir demoralisert av institusjonens arbeidssystem Innsattes manglende motivasjon for arbeid gjenkjennes som uttrykk for latskap og manglende arbeidsmoral, og forstås en isolert og ensidig betraktning. Arbeidsskyhet som ensidig forklares ved individets egenskaper blir feilaktig dersom en ikke også tar i betraktning arbeidets betingelser.

Satt inn i systemet

Å "sitte inne" må forstås i forhold til å "være ute". Om det ikke var noe "ute" å komme ut til, ville ikke det å sitte inne være noen berøvelse. Institusjonens vesen opprettholder spenningen mellom ute og inne ved friheten innsatte ikke lengre har. Fengsling er å ikke lengre ha tilgang til kjente og hjemlige omgivelser. Jobb, venner, familie og hjem kan ikke lengre forvaltes. Uansett relasjoner og tilhørighet, dårlige og destruktive eller manglende relasjoner så kjenner innsatte til et liv som var hans eget. Uansett materielle eller relasjonelle mangler eies frihet til å velge hvor en skal være, til hvilken tid og hvem en skal være sammen med.

En ny innsatt som ankommer fengslet har med seg mønstre for atferd og holdninger som er lært i samfunnet utenfor. Hans forestillinger om aktivitet og handling har vært

selvfølgelig inntil møtet med den totale institusjonen. Men betingelsene for handling i fengslet er vidt forskjellige fra betingelsene utenfor. Forskjellen i betingelsene uttrykkes ofte gjennom uoverensstemmelsen mellom forventningene som møter den enkelte innenfor og utenfor fengselsmurene. I livet utenfor er de fleste kjent med å møte forventninger om å ordne praktiske ting angående seg selv og egne behov. Fengslet representerer en motsetning gjennom sin nærmest manglende forventning til hva innsatte skal eller kan ordne av praktiske ting. Resultatet er for eksempel at innsatte kan føle seg som barn fordi fengselssystemet pålegger han å spørre om å få reint undertøy, vaske klær og få tilgang til dusj (Danielsen og Meek Hansen 2002). Betingelsene for å utføre de enkleste handlinger, og mest basale praktiske anliggender endres drastisk ved innkomst i fengslet.

Den totale institusjonen fjerner visse atferds-, aktivitets- og handlingsmuligheter fordi betingelsene for dem er fraværende. Omgivelsene utenfor fengslet gir den enkelte rom for å benytte alminnelige forsvarsmekanismer i samvær med andre mennesker. Fengslet har ikke det spekter av ulike situasjoner, relasjoner og atskilte livssammenhenger, som opprettholdelse av kjente forsvarsmekanismer avhenger av. Langvarig opphold kan resultere i ”mangel på trening” som gjør en sosialt uegnet til å delta i dagliglivet utenfor. Når kjente betingelser for handling er fraværende, er det sannsynlig at også handlingsmønstre endres. Om handlingsmønstrer i fengslet er annerledes enn utenfor, er det sannsynlig at fengslet gir mangel på sosial trening som deltakelse i livet utenfor forutsetter. Ved løslatelse kan innsatte være uegnet til deltakelse i samfunnet på grunn av at han har tilegnet seg et handlingsmønster som hører til i fengsel og ikke passer i dagliglivet utenfor. Dette er en type institusjonalisering.

Tap av roller

Under ulike omstendigheter har mennesker ulike roller. Vi oppfører oss forskjellig avhengig av hvor vi er, hvem vi er sammen med, avhengig av hva som forventes av oss og av hva vi har mulighet til å gjøre. En rolle henger sammen med en eller flere relasjoner. En rolle forutsetter en annen (Album 1996:217). Å ha flere roller gir et rolleskjema hvor enhver kan skille mellom sine ulike roller. Når vi er i en rolle er vi oss selv. Å være i en rolle gir et selvilde. Vi har et bilde av oss selv og det speiles av de vi er sammen med. Selvbildet og rollene gir oss identitet. Vi legger noe av oss selv i våre roller, og kjenner igjen oss selv gjennom rollene vi har. Å miste en rolle er å miste en del av seg selv. Det er lett å forestille seg tap av en rolle ved tap av en relasjon. Å bli fengslet er å miste tilgang til relasjoner og til utøvelse av roller eller til opprettholdelse av rollen. Eksempelvis kan det være slik at innsattes barn og kjæreste stadig er i live, de er bare atskilt fra innsatte ved en mur og for en bestemt tid. Innsatte er fortsatt faktisk far for barn som etterspør hans farsrolle.

Våre vante skiller mellom livsområder gir oss også tilgang til forskjellige roller. Atskilte steder, situasjoner og relasjoner gir ulike roller, for eksempel far, aspirant, venn,

kjæreste, og trafikant. Skiller mellom roller kan nyanseres ytterligere. Vi kan være i en og samme rolle på forskjellig måte avhengig av sted, relasjon og situasjon. Å være fengselsbetjent er en rolle. Det knytter seg forskjellige forventninger til hva du skal gjøre i rollen når du er sammen med innsatte og når du er sammen med kolleger. Du kjenner til forventningene som er der, og viser at du vet ved opptre adekvat. Hva som til enhver tid er likt og forskjellig trenger du ikke ha, eller vise fram bevissthet om.

Innsatte avkles sine kjente roller samtidig som de innrulleres i fengslet. Dette skjer gjennom avlevering av personlige effekter, undersøkelser, visitasjoner og rutinisering av hverdagen. Dette er hendelser som innebærer at innsatte mister forbindelse til rollene han har vært utøver av. Ved å miste kontroll over omgivelsene og forbindelse til roller, mister han også en del av seg selv. Innsatte gjennomgår en systematisk og rutinemessig prosess hvor fengslet gjør han til objekt. Å miste det som gir tilknytning til andre roller åpner for plassering i fengslet hvor han først og sist er innsatt. Tiltakene ved innkomst neglisjerer det meste av grunnlaget innsatte hadde for å kjenne igjen sin personlighet – sin identitet, som måten han har vært vant med å bli behandlet og måten han har vært vant å være sammen med andre på. Samtidig blir han tvunget inn i aktiviteter som er uforenelig med hans tidligere bilde av seg selv. Innsattrollen kan oppleves som total ved at den dekker alle områder av livet. Samtidig kan vi se at fengslet har ressurser til at innsattrollen – som betjentrollen – kan ha forskjellig innhold. Nyanser i innsattrollen i forhold til relasjoner og situasjoner vil da åpne for et større register å spille på for den som innehar rollen. Slik det å miste en rolle er å miste en del av seg selv, vil jeg tro at det å få en ny rolle er å få en tilføyelse til seg selv og sin identitet.

På samme måte som betjenter vil også innsatte kunne skille mellom hvordan de er og hva de gjør i ulike situasjoner og ulike relasjoner. Per Isdal²⁰ fortalte om mannlige innsatte som snakket om sine barn i samvær med betjenter, og i terapigrupper. Betjenter kunne stille seg uforstående til at innsatte snakket naturlig med betjenten om savn av og omsorg for barna mens han etterpå nærmest benektet sine barn i fellesskap med andre innsatte. I fedregrupper og i samtale med betjenter kan innsatte ha distanse til andre forventninger – eksempelvis forventninger fra andre innsatte om å dyrke andre verdier. Samtalene åpner for at innsatte kan snakke om barnas betydning og sitt eget ønske om å bryte med kriminelle miljø fordi det ikke er forenelig med farsrollen han gjerne vil fylle. At innsatte ikke snakker om farsrollen sammen med medinnsatte betyr ikke at rollen ikke er viktig. Det handler heller om at farsrollen bryter med holdninger og uttrykk for maskulinitet som dyrkes og framheves i samvær i fellesskapet. Samvær med medinnsatte kan være bygd opp rundt å bekrefte maskulin identitet. Kulturen kan forutsette fortielse av holdninger og verdier som utfordrer den kulturelt definerte maskuliniteten – som for eksempel faderlig omsorg.

²⁰ Per Isdal er psykolog og foreleste på KRUS i november 2001 om fedregrupper i fengsel.

Ved å holde arenaer, situasjoner og relasjoner atskilt kan innsatte selv bidra til at hans rollerepertoar utvides. Om det er rom for at innsatte kan ha ulike roller i fengsel, i forhold til for eksempel innsatte på avdelingen, i arbeidsdrift og på skole, kontaktbetjent, andre betjenter, verksbetjenter, sosionom og prest vil det kunne utvide mulighet og rom for handling. Utvidede handlingsmuligheter og rollerepertoar vil igjen kunne bidra til opprettholdelse av hans selvbilde og identitet som mer enn innsatt. Opprettholdelse av spenning mellom livet utenfor og innenfor institusjonen sammen med svekket mulighet til å ivareta rolleskjema, utgjør en basis som virker inn på tilværelsen i fengsel.

Krenkelser

Kontrolltiltakene i fengsel oppleves krenkende for menneskene som tiltakene iverksettes overfor. Selv om tiltakene har god hensikt (trygghet for innsatte selv og effektivitet i systemet) bryter de med grunnleggende respekt for den enkeltes integritet og personlige territorium. Personligheten er krenket når innsatte ikke kan kjenne igjen seg selv i måten han blir behandlet på.

For å bevare forståelsen av seg selv, er innsatte avhengig av at andre formidler noenlunde den samme forståelse av hvem han er som han selv har. Gjennom sine kontrolltiltak formidler fengslet en annen forståelse av hvem innsatte er, enn den forståelsen han selv har hatt inntil han ankom fengslet. Forutsetningene for å opprettholde det kjente selvbildet er mer mangelfulle enn de var utenfor. Selvbildet han kan inneha i institusjonen avhenger av bekreftelse gjennom samvær. Hvilke verdier og holdninger som formidles av menneskene innsatte er sammen med i fengslet, har betydning for hvilket selvbilde han opprettholder eller former på nytt. Dette gjelder for innsatte i fengsel, på samme måte som det gjelder for alle andre mennesker i alle andre sammenhenger. Goffmans utgangspunkt er at vi former vårt selvbilde i samarbeid med andre. At vi er prisgitt *de andre* er for Goffman en forenkling av en gjensidig sosial prosess, som han kommenterer med følgende sitat (1982:84): *Rather the individual must rely on others to complete the picture of him which he himself is allowed to paint only certain parts.*

Rundt hver enkelt av oss har vi et personlig territorium. Det er et verneområde som respekteres av andre. Personlige territorier handler om respekt for andre og om selvrespekt. Personligheten krenkes når dette vernet, som er reist mellom individet og omgivelsene forseres. Forsering av personlig territorium bryter med respekt som ellers forutsettes for personlig integritet (Goffman 1967:25).

I totale institusjoner er individet ubeskyttet mot forsering av sitt personlig territorium. Utenfor kan individet beskytte seg mot kontakt som innebærer truende nærhet til andre. Visitasjon av celle og kropp, kontroll før arbeid, skole og besøk er invadering av

personlige territorier. I kriminalomsorgen kan innkomstsamtale, personundersøkelse og samtale med kontaktbetjent forsere grensene for innsattes mentale territorium. Invadering av innsatte skjer dersom samtalen er tvangsmessig og fordrer deltakelse på premisser innsatte ikke kan påvirke.

Fengslets rutiner krenker innsattes rett til vern av opplysninger om hans person. Et eksempel er opplysninger som samles i journaler. Kontakt med de som kjenner innsattes historie gjennom sin tilgang til journaler, oppleves som påtrengende når innsatte ikke har oversikt over hvem som har tilgang til opplysningene. Han vet ikke hvilke opplysninger som er journalført, hvem som har tilgang eller hvem som benytter seg av tilgangen til dem. Et annet eksempel er endringsarbeid. Gruppesamtaler og programvirksomhet kan ta form av en skriftemålsseremoni, ved at innsatte blottlegger følelser og personlige opplysninger. Andre mennesker får tilgang til potensielt skjemmende fakta. Innsatte er i ydmykende omstendigheter og kan bli mer ydmyket jo mer av hans personlighet andre får tilgang til, særlig når hans personlighet, og endring av den, er et tema i seg selv. Det er forskjell på å frivillig dele, eller gi andre tilgang til, opplysninger om seg selv og tvang til å dele opplysninger. Denne forskjellen er og bør være tydelig i fengsel. Manglende kontroll over andres tilgang til opplysninger om en selv kan gjøre en maktesløs. Denne og andre former for krenkelse kan undergrave innsattes tidligere opplevelse av seg selv. Innsatte er i stor grad prisgitt hvordan andre forvalter kunnskapen om han som blir dem til del ved eksempelvis programdeltakelse. Jeg vil framheve at ledelse av grupper legger et stort ansvar på betjentene.

Krenkelser av personlige territorier har flere former i fengsel. Når innsatte ankommer anstalten, blir hans eiendeler gjennomført og ransaket. Det mest ekstreme er å bli kroppsvisitert og utsatt for undersøkelse av kroppens hulrom. At visitasjon og urinprøve skjer både rutinemessig og avhengig av mistanke, åpner for stadig usikkerhet ved opplevelsen av at invadering kan skje når som helst. Kontrollrutiner er krenkelse av personlig territorium for den som utsettes for rutinene. Det er i seg selv særegne handlinger som ikke er tillatt i andre situasjoner. Det er lite som er privat for innsatte. Cellen er det private rommet, men han råder ikke selv over den heller. Betjenter har nøkler og kan låse seg inn når som helst. Som verdens best utdannede fengselsbetjenter er norske betjenter gode på å respektere cella som innsattes territorium. De banker på før de låser opp, de hilser og forteller innsatte om sitt ærend. På tross av respekt for at cellen er privat, risikerer vi at innsatte har sin egen opplevelse av å alltid være tilgjengelig for andre, selv i det mest private.

Noen kilder til krenkelser er mindre direkte, og betydningen av dem vanskeligere å vurdere. Fengselssystemets rutiner gjør det vanskelig, eller umulig, å bruke ellers kjente strategier for å skape avstand mellom seg selv og krenkende situasjoner. Det vi ellers kjenner som forsvarsmekanismer er ikke lett tilgjengelig når synligheten er stor og andre stadig er tilstede.

Den enkeltes mulighet til å opprettholde sine ulike roller henger som jeg tidligere har

vært inne på, sammen med opprettholdelse av atskilte livsområder; skille mellom relasjoner og situasjoner. Respekt og høflighet gjør at vi ikke påpeker uoverensstemmelser mellom andres handling der og da og det de gjør her og nå. Slik slipper vi for eksempel oftest unna en grunnleggende følelse av skam. Skamfølelsen kan være stor nok ved selvrefleksjon og bevissthet om uoverensstemmelser i ens eget handlingsmønster. Potensialet for skam dersom et annet menneske påpekte en eventuell uoverensstemmelse er desto større.

Fengslet gir trange kår for å opprettholde skille mellom livsområder, relasjoner og ulike roller. Innsatte er i større eller mindre grad synlige i alt de gjør. Om de ikke blir observert vet de at de kan bli det. Muligheten for kontroll er alltid til stede, selv om kontrollørene ikke benytter seg av tilgangen til kontroll. Det gjennomsliktige aspektet ved livet i fengsel gjør at innsattes handling i en situasjon er tilgjengelig for påtale i en annen situasjon. Muligheten for kontroll er alltid til stede. Et eksempel på dette er fra psykiatrien, hvor en pasient som har stått fram på en positiv måte under behandling blir pinlig berørt når en ansatt kommenterer hans sløve framferd i samvær med medpasienter seinere. Eksemplet kan tenkes oversatt til fengsel. Muligheten for slike overtramp er til stede i fengsel; oppførsel i gruppesamtaler kan tas opp i avdelingen, på arbeid, skole eller i fellesskapet etterpå. Det er ofte de samme menneskene som møter hverandre i slike ulike situasjoner og i løpet av relativt kort tid i et fengsel. Muligheten for å påtale uoverensstemmelse i andres handling er i større grad tilstede enn på andre samfunnsarenaer. Muligheten gjelder for så vidt på tvers av gruppene, både innad i betjentgruppen og mellom innsatte. Det er heldigvis slik at høflighet og respekt er idealer i fengselshverdagen, og gir liten sannsynlighet for overtramp som nevnt ovenfor. Dersom slike bemerkninger finner sted er vil de i større grad enn utenfor fengselet være et maktmiddel, særlig for innsattes del siden det er de som er prisgitt rammene fengslet gir.

Krenkelsene innsatte opplever er effekt og konsekvens av tiltak som er formålstjenlige. Sikkerhet for både samfunn og innsatte ivaretas gjennom restriksjoner og kontroll. Fengslet krenker personligheten selv om innsatte er villige til samarbeid om kontrolltiltakene og selv om innsattes velferd er viktig for både ledelse og ansatte. Innsattes ønsker og fengslets interesser, eller fengslets midler til å nå sine mål, er i utgangspunktet ikke forenelige på grunn av at innsatte er tvangsplassert. Overensstemmelse eller uoverensstemmelse mellom innsattes interesse og fengslets skal jeg også komme tilbake til under overskrifter om tilpasning.

Struktur og mortifikasjon i forhold til stress og kriser

Goffmans antakelser om personligheten er sosiologiske, og fører tilbake til beskrivelse av strukturelle forhold som avgrenser individets rom for handling. Samtidig vil alltid også kognitive prosesser virke inn på handling. Hvordan de sosiale omgivelsene tolkes, av individet selv og av andre, har sammenheng med hvordan en framstår og hvordan andre mennesker oppfatter at en er. Krenkelser og innskrenkning av virksomhetsområdet for personligheten vil høyst sannsynlig medføre akutt belastning for individet. For den som er sliten av utenomverdenen, eller plaget av skyldfølelse kan det som krenker andre gi opplevd lettelse. Akutt belastning som ikke medfører stress for den enkelte kan likevel være krenkende. Andre forhold kan igjen medføre stress, uten å være krenkelser av personligheten, slik som bekymringer om, og savn av livet på utsiden. Stress kan likevel forsterke krenkelsesprosessen. Krenkelsesprosessen er forskjellig fra det vi forstår som krise og krisens faser. Krise assosieres i større grad med akutt belastning enn hva gjelder krenkelsesprosessen i fengsel. Først og fremst vil jeg gjøre et skille mellom dem på grunn av at krenkelsesprosessen går over tid. Krenkelsene vedvarer gjennom fengslingen. Mortifikasjonen av det sivile selv er selve endeliktet ved krenkelsesprosessen, og mortifikasjonen er da konsekvens av påkjenninger individet utsettes for innenfor fengslet.

Individet har mindre mulighet til å ha et utvendig forhold til fengslingens påvirkning på en selv, enn til en eventuell opplevelse av en egen krise. En krise ser jeg for meg som noe mennesket i større grad kan sette ord på der og da. Krenkelse av personligheten gjennom en prosess hvor innsatte tar til seg eksempelvis lave forventninger til hans prestasjoner er en prosess med inderliggjøring av fengslets normer. Fengslets destruktive virkning på personligheten er da total, den har opprinnelse i krenkelsenes altomfattende vesen. Krisefasene sjokk, reaksjon, bearbeiding og nyorientering (Håkonsen 2003, kap. 17) er ikke oversettbare til fengsling selv om de kan ligne. Eksempelvis vil bearbeiding og nyorientering i fengsel henge sammen med det fengslet tilbyr innsatte å bearbeide og å nyorientere i forhold til. Fengslet tilbyr ikke vante omgivelser, men et system av belønning for gitte typer atferd og straff for annen atferd. Goffmans mortifikasjonsprosess, at det sosiale selv svekkes i institusjonen og på grunn av institusjonenes vesen, er av annen art enn et kriseforløp. Kriser utløses av tap eller av krenkelse. Innsattelse i fengsel innebærer begge deler. Innsatte taper det som forlages på utsiden og han krenkes ved innsattelse. Men krenkende opplevelser vedvarer i fengsel. Mortifikasjonsprosessen går over tid, og henger også sammen med nettopp de tilbudene fengslet gir innsatte å bygge et daglig liv rundt. Samtidig som krenkelsene vedvarer er det et kunstig system som tilbys innsatte å nyorientere seg i forhold til. Privilegiesystemet gir innsatte mulighet til å bygge opp sitt selvilde ved tilfredsstillelse av grunnleggende behov. Nyorientering skjer da ut fra andre kriterier for tilgang til goder enn de som er kjent utenfor. Eksempelvis kan en nyorientering ved krise bygges opp rundt det vi kaller rutineaktivitet. Ved å holde fast på hverdagslivets rutiner kan vi

retablere oss selv – eller søke forankring. I fengsel vil slik rutineaktivitet være nyorientering og reetablering i forhold til fengselssystemets aktiviteter og rutiner. De er ikke innsattes egne, og gir sannsynligvis ikke tilhørighet til noe annet enn fengslet og fengslets goder og privilegiesystem.

Privilegiesystemet gir belønning og straff

Innsatte mottar formell og uformell instruksjon i fengslets system av privilegier. Krenkelsesprosessene rokker ved innsattes tilknytning til sin sivile personlighet. Når tilknytningen til livet utenfor blir mindre og mindre er det privilegiesystemet som danner grunnlag for nyorientering og reorganisering av personligheten.

Privilegiesystemet er formelle sett av regler som representerer de vesentligste krav til innsattes atferd. Reglene er tydelige på definerte belønninger for gitt atferd og tydelig på hva slags avstraffelser som følger av brudd på reglene. Hva slags belønninger og avstraffelser som følger av hvilken handling kan variere med tid og sted.

Privilegiesystemet lar seg til en viss grad oversette til progresjonssystemet i norsk kriminalomsorg. Progresjonssystemet handler til en viss grad om å gjøre seg fortjent til goder, gjennom progresjon i straffegjennomføringen gis innsatte tilgang til flere goder. Privilegiesystemet er et begrep som favner videre. Det handler om mer total regulering av atferd.

Mottakelsesprosedyrene i institusjonen fratrukker innsatte det hans personlighet tidligere har støttet seg på. Mottakelsesprosedyrene er også en forberedelse på den nye tilværelsen som bygger på å følge anstaltens regler. Innsatte tilbys definerte privilegier som belønning for å følge reglene. Privilegiene er potensielle goder som er selvfølgeligheter i livet utenfor fengsel (Goffman 1967:43). Privilegier og goder gir mulighet for gjenerobring av noe av det som har gått tapt ved innsettelse. Privilegiene gjenoppretter forbindelsen til en ”tapt verden” og demper symptomene på tilbaketrekking av den tapte personlighet. Nettopp derfor kan også innsattes oppmerksomhet fokusere sterkt på godene som er tilgjengelige. Oppmerksomheten kan i verste fall bli besettelse. Systemets utforming åpner for at innsatte i verste fall kan tilbringe dagen med å tenke på muligheten for å oppnå fordelene, eller på hvor lenge det er til utdeling av goder han utenfor anstalt nesten ikke viet oppmerksomhet.

Innsatte anses å opptre uten verdighet om de etter andres mening setter for mye fokus på godene. Det er vanskelig for andre, også for betjenter, å kjenne igjen slik atferd. At atferden er vanskelig å kjenne igjen kan føre til at den betraktes som et symptom til bruk i diagnostisering av innsatte. Atferden forklares ved hans personlighet; den ses som et uttrykk for hvordan han er. Diagnostisering er ensidig betraktning av handling i sammenheng med hvem innsatte anses å være. Eksempler på diagnostisering er i denne sammenheng masete innsatte, innsatte som mangler selvkontroll eller er utålmodige. I

en diagnostisk kultur vil handlingene anses å informere om innsattes personlighet, uten betraktning av hva hans personlighet forutsetter, og hvilke forutsetninger som er, eller ikke er tilstede i fengselssystemet. Yngvar Løchen (1965) viste hvordan ansatte i psykiatrien evnet å sette et hvert pasientuttrykk i sammenheng med en diagnose. Det utviklet seg en kultur blant de ansatte som gav mye makt, og midler til kontroll ved at pasientenes handlinger kunne føres tilbake til en diagnose og dermed forklares ved den enkeltes egenskaper. Dette var en strategi som fratok de ansatte ansvar. Løchen fant også at den diagnostiske kulturen kunne disiplinere ansatte. Ansattes handling kunne diagnostiseres dersom ansatte ble opplevd som utfordrende av ledelse eller hvis noen gikk i mot vedtatte sannheter og enigheten om hvordan ting skulle gjøres. Enkelte betjenthandlinger settes i sammenheng med å være en rund ja-betjent. I betraktning av hvilke handlinger som kvalifiserer til å være en ja-betjent, eller nei-betjent kan vi kanskje finne uttrykk for diagnostisering av kolleger som går på tvers av kulturelle sannheter om hvordan ting skal og bør gjøres på en avdeling eller i et fengsel.

Systemet av privilegier består av relativt få komponenter. Det er på grunnlag av antakelser om rasjonalitet gjort kjent for innsatte. Informasjonen er enkel og formidler hvilke valgmuligheter innsatte har, og hvilke konsekvenser ulike handlinger har. Slik søker fengslet vilje til samarbeid hos folk som har grunn til å være i opposisjon (Goffman 1967:45, fotnote).

Avstraffelsene følger av brudd på oppsatte regler. De består av midlertidig eller permanent inndragelse av privilegier eller bortfall av retten til å gjøre seg fortjent til privilegier. Det er vanlig at fengslets straffeutmåling er strengere enn det innsatte har opplevd i livet utenfor. Vilkår som gjør goder betydningsfulle, gjør også at inndragelse av dem har stor betydning.

Godene i fengsel er ikke av samme type som for eksempel frynsegoder i næringslivet. Privilegiene er i bunn og grunn fravær av å bli fratatt det en ellers aldri ville forvente å bli fratatt. Begrepsinnholdet i privilegiesystemets belønning og straff er særegent for fengsel.

Løslatelse, permisjoner og framstillinger er innarbeidet i systemet av privilegier. Hvilke handlinger som assosieres med progresjon og hvilke handlinger som defineres som motsetning til progresjon avhenger av privilegiesystemets regler og definisjoner. I diskusjoner om innvilgelse av goder kan det finnes uttrykk for diagnostiske tolkninger av innsattes atferd blant betjenter. Helt konkret kan vi eksempelvis stille spørsmål ved hvilken atferd som framheves for å underbygge argumentasjoner om mangel på tillit i forhold til en permisjon.

Belønning og straff er koblet til arbeids- og oppholdssted i fengslet eller i hele kriminalomsorgen. Avdelinger og arbeidssted karakteriseres og defineres avhengig av hvilke privilegier som gjelder der, gjerne gradert i forhold til hvor stor tillit innsatte har.

Innsatte flyttes og er synlige fra det ene stedet til det andre. Avdelingene spesialiseres, med noen som rene straffeavdelinger. Godene i og avstraffelsene gir fengslet makt over innsatte.

Privilegiesystemet og tilpasning

Brudd på regler vil ofte forklares ved individets egenskaper. Dette er vanlig ”hverdagsteori” i følge blant andre Repstad (2004, kap 2). I fengsel er dette aktuelt for hvordan betjenter betrakter innsattes brudd og reaksjoner generelt. Egenskaper er en av flere faktorer som har betydning for hvordan vi kan forstå innsattes reaksjoner. Repstad (ibid) skiller mellom egenskapsforklaringer, relasjonsforklaringer og systemforklaringer. Når jeg skal behandle innsattes tilpasning til fengselssystemet er det å lese som systemforklaring. Det vil være forskjeller mellom hvordan innsatte opplever fengslingen og hvordan de forholder seg i forskjellige situasjoner – også avhengig av hva slags relasjoner de er i inne i fengslet. Egenskaper og relasjoner spiller inn på hvordan innsatte opplever fengslingen, hvordan de reagerer og på hvordan de uttrykker seg, men jeg er her opptatt av at uttrykk og reaksjoner har sammenheng med hvordan systemet fengsel er. I et system med tildeling av goder og trusler om straff²¹ ved bestemt atferd, må innsattes reaksjoner forstås ut fra disse sidene ved fengslet.

Etter min mening er det to grunnleggende måter for innsatte å forholde seg til systemet på. Enten å akseptere det eller å ikke akseptere det. I Goffmans termer handler det om å overta det bildet systemet formidler av deg som innsatt eller å etablere en strategi hvor du som innsatt kan beholde en større eller mindre del av ditt opprinnelige selvilde. Goffman eksemplifiserte ulike tilpasninger med en liste jeg straks kommer tilbake til.

Mange ord kan brukes om tilpasningsprosesser. Det er min mening at et overordnet skille går mellom å være i opposisjon til systemet og å være institusjonalisert. Å være institusjonalisert er å ha internalisert (gjort til sine egne) normene som er dominerende i institusjonen. Ordet institusjonalisering har en negativ klang når vi snakker om innsattes tilfredshet med fengslet. Ordets opphav er positivt ladd fordi det bygger på vår sosiale evne og vilje til å passe inn i omgivelsene og at vi tar til oss andres forventning om hva vi kan være, hva vi sier og hva vi ikke sier eller gjør.

Å være institusjonalisert i fengsel er å ha tatt opp i seg – og sitt selv – normene som kommuniseres gjennom privilegiesystemets oppbygning og fengslets regler. Eksempelvis handler institusjonalisering om å ta til seg lave forventninger til egeninnsats, ansvar og initiativ. Institusjonalisering kan være at gangguten er tilfreds

²¹ Belønningsmakt og avstraffelsesmakt slik P.E. Lund skriver om i bok for fengselsbetjenter, KRUS 2006.

med tilværelsen. Han oppfordres av kontaktbetjenten til å fortsette som ganggutt selv om han kunne vært i gang med bygging av formell kompetanse i form av et sveisekurs, sertifisering som stilasmontør eller en bachelor i flerkulturell forståelse. Det motsatte av institusjonalisering er å innta et pragmatisk forhold til normene og til systemet. Pragmatikeren er kjent med hva som forventes og forlanges. Han kan forholde seg til forventningene men han gjør det i et mer utvendig forhold enn han ville gjort dersom normene var hans egne²². Goffman legger sterk vekt på privilegiesystemets betydning i institusjonen. Han framhever at systemet har en disiplinerende funksjon ved at det generelt medfører at man oppnår samarbeidsvilje hos individer som ofte har grunn til å være i opposisjon (1967: 45).

Hos Goffman er tilpasning og strategi temaer som handler om identitet, selvbevaring og om selvbylde. Mortifikasjonen av selvet er det sosiale selvets død, hvor fravær av kjente roller og attributter gjør at den opprinnelige identitet opphører å eksistere og en ny bygges rundt privilegiesystemet. Det motsatte av mortifikasjon er etter min mening opprettholdelse av et pragmatisk syn på privilegiene og med det opprettholdelse av den enkeltes autonomi. Det som bør diskuteres er hvor langt det er mulig å forholde seg pragmatisk i et system hvor en avhenger av privilegier og hvor det forventes lite ansvar og initiativ av den enkelte innsatte.

Opprørske handlinger og brudd med reglene har flere sosiale funksjoner. De begrenser stivheten som ellers ville være der dersom bevegelse i systemet kun var knyttet til ansiennitet eller alder. Degradering og flyttinger som reaksjon på brudd og som belønning gjennom progresjonssystemet sikrer uformell kultur gjennom informasjonsflyt om systemet og menneskene i det – på tvers av avdelinger.

I det disiplinerende systemet kan innsatte etablere tilpasningsformer gjennom strategisk atferd som ikke direkte utfordrer betjenter. Tilpasningen åpner for å skaffe forbudte goder, eller tillatte goder ved forbudte midler. I tillegg til tilfredsstillende eventuelle behov har tilpasningen funksjon ved å være ”bevis” for innsattes egen del om at han er ”sin egen herre” og har en viss påvirkning på, eller kontroll over miljøet. Slik tilpasning åpner for sosial lagdeling innad i gruppen innsatte – i det som kan kalles innsattekulturen/innsattemiljøet. Lagdelingen uttrykkes ved differensiert status mellom innsatte og kan komme til uttrykk i forskjellig grad av adgang til illegale fasiliteter. Eventuell tilgang til narkotika, innsmugling og organisering av tilgangen kan vi tenke oss som eksempel på et forbudt gode som er etterspurt og som kan bli middel til lagdeling – eller middel til aksept og klatring i innsattes eventuelle hierarki. Privilegiesystemet utgjør et skjelett for gjenoppbygging av det som er brutt ned hos den enkelte. Selv om det fins andre faktorer som fører i samme retning utgjør

²² Se eksempelvis Repstad (2004 kap 4) for grundigere gjennomgang av forholdet mellom internalisering og pragmatisk tilslutning til normsystemer.

privilegiesystemet et rammeverk. Det er uansett snakk om gjenoppbygging av det som i utgangspunktet er brutt ned av institusjonens vesen og kjennetegn. Som gjenoppbyggende faktor har det også betydning at folk som i utgangspunktet er forskjellige eller opplever å stå langt fra hverandre utvikler gjensidig støtte i motstand mot tvang til intimitet og lik behandling. Sympati innsatte imellom finner sted, og det finner sted sympati mellom innsatte og betjenter. En ny innsatt kan oppleve stor avstand til andre innsatte. Avstanden er basert i samme mekanisme som avstand mellom betjenter og innsatte. Også for den innsatte kan det ta tid før han ser at de andre innsatte er folk som han selv, og som han har mye til felles med. Mekanismen er i all enkelhet at den en kjenner og har delt erfaring og opplevelser med står i et annet lys enn den en ikke kjenner – og som en har stereotypiske forestillinger om.

For betjenten kan opplevelser av innsatte som mennesker med like erfaringer som en selv fortone seg som brudd med egne forestillinger med større konsekvenser enn det kan ha innsatte i mellom. Betjenten kan oppleve motsetning til pliktene overfor fengselssystemet eller overfor kolleger. Å oppleve nærhet til innsatte, å slippe han inn på seg kan kreve mot, særlig ut fra frykt for at kontakten kan stå i motsetning til krav og forventninger fra kolleger (Hjellnes 2001). At erfaring leder til at innsatte oppleves som alminnelige mennesker er et trekk ved langvarig kontakt med medlemmer av en stigmatisert gruppe (Goffman 1975). Betjentens respekt for innsatte og møter som framhever det de har til felles vil motvirke fengslets destruktive trekk ved å motvirke fremmedgjøring og objektgjøring av innsatte. Samtidig kan det oppleves å true andre hensyn betjenten skal ta.

Tilpasning som overlevelsesstrategi

Det finnes solidaritetsfremmende tendenser mellom innsatte, men de er begrenset. Det er tvangsmessigheter som frambringer sympati innsatte i mellom. Fellesskapet mellom innsatte preges ikke av høy gruppemoral eller solidaritet (Goffman 1967:50). Det fins ingen korpsånd. At innsatte ikke kan stole på medinnsatte som kan lure han eller sladre om han medfører anomitilstander. Noen få innsatte kan ha kunnskap betjenter ikke har. Det alle innsatte på en avdeling vet, vil sannsynlighet også betjenter kjenne til.

Svak gruppelojalitet blant innsatte henger sammen med at den enkelte er avhengig av privilegiesystemet for å få dekket sine behov, og hver enkelt må innrette seg etter kriteriene for tildeling av goder. Forventning om lojalitet er likevel del av fangekulturen og vises i fiendtlighet overfor dem som bryter solidariteten og tyster. Eksemplet med innsnugling av narkotika kan trekkes fram her også. Der ulovlig virksomhet kan være middel til å erverve status og aksept kan virksomheten også åpne for det motsatte. Det vil alltid finnes en trussel om at virksomheten kan avsløres. Det er en trussel som kan motvirkes av trusler innsatte i mellom. Hvilken trussel som har sterkest effekt –

trusselen om avsløring (tysting) eller trusselen om justis innad i gruppen er ikke gitt. Betjenter som er synlig i fellesskapet og som kjenner innsatte er viktige ressurser i forhold til å forhindre trusler innad mellom innsatte og lukking av miljøet. Jeg tenker at hvordan betjentene involverer seg i miljøet har betydning. Ved sterk kontroll, opplevd som distansert overvåkning i fellesskapet, kan involveringen i større grad bidra til at innsatte lukker ute betjenter. Slik utelukkelse eller utestenging kan ha destruktive konsekvenser i et miljø preget av anomi. Den eller de sterkeste kan ta makta og et system bygd på trusler innsatte imellom kan utvikle seg fritt og barrikadere seg mot innblanding fra betjenter. Å blande seg inn i fellesskap hvor betjenter opplever motstand er utfordrende. Kanskje må hele avdelingen tenke nytt om hvordan involveringen skal skje. Det verste er å gi etter for opplevelser av motstand, trekke seg ut og å la miljøet utvikle seg. Når lojaliteten mellom innsatte er begrenset er den enkelte prisgitt privilegiesystemet og fengslets potensielt ydmykende prosesser. Enkelt sagt må innsatte tilpasse seg eller leve ut en strategi som inkluderer forhold til andre innsatte og til fengslets ansatte. Den innsatte er plassert i fengslet ved tvang, han har mistet tilgang til roller og han har fått en ny rolle – som innsatt. Oppsummert gir fengslet den innsatte nye vilkår å leve under. Han har mistet tilgang til det han tidligere har bygd identitet rundt. I prosessen har han opplevd innskrenking av eget territorium og krenkelser av det som er hans eget territorium. Jeg skal nå gå gjennom noen eksempler på måter å møte disse vilkårene ut fra Goffmans (1967:50-55) linjer for tilpasning.

Å trekke seg inn i seg selv er en strategi hvor innsatte innskrenker oppmerksomheten til å gjelde det som foregår i hans umiddelbare nærhet. Det som fanger hans oppmerksomhet vil han se i sitt eget perspektiv og ikke dele med andre. Dette er en sterk grad av isolasjon og den varer sjelden lenge. Særlig i fengsler med stor tetthet av velutdannede betjenter vil det jobbes aktivt og målrettet for å få innsatte ut av selvvalgt isolasjon.

Ved å innta *en uforsonlig holdning*, kan innsatte bevisst utfordre fengslet og nekte å samarbeide med betjenter. Vedlikehold av slik motstand krever vedvarende orientering mot og involvering i institusjonen. Fengslet svarer vanligvis på samme måte med involvering i den utfordrende innsatte; opprøreren skal ”temmes”. Resultatet er i de fleste tilfeller at uforsonligheten er av midlertidig karakter, fordi innsatte etter hvert går over til aksept av systemet eller annen tilpasning. Vedlikehold av motstand er energikrevende. Samtidig er det vanskelig å mobilisere engasjement til motstand det er vanskelig å nå positive effekter av. Det er lett å se for seg at betjenter på vaktrommet kan latterliggjøre et slikt håpløst oppvigleri. Betjentene vil til enhver tid være trygge på at innsatte ikke kommer noen veg og om innsatte utagerer sin motstand kan de temme opprøret ved sin legitime makt.

Kolonisering innebærer at privilegiesystemet oppleves som en helhet. Innsatte bygger en stabil og relativt tilfreds tilværelse rundt erstatningsgodene som er tilgjengelig. Tidligere erfaringer fra omverdenen blir referanse for å demonstrere det ønskelige

innenfor murene. Kolonisering reduserer spenningen mellom opplevelser utenfor og innenfor. Innsatte som inntar en slik holdning kan møte reaksjoner fra andre innsatte om at han i for stor grad ”føler seg hjemme”. Kolonistene kan føle seg forpliktet til å benekte sin tilfredshet, om ikke annet så for å opprettholde de opposisjonelle atferdsmønstre som støtter uttalt solidaritet blant medinnsatte. Kolonisten kan finne på å stille i stand bråk med hensikt å utsette løslatelse, for å skaffe seg en tilsynelatende ufrivillig grunn til å bli i fengslet. Betjenter som gjør en innsats for å gjøre fengselsoppholdet bedre for innsatte må erkjenne muligheten for at de ved å gjøre en god jobb faktisk gjør fengslingen mer attraktiv. Ved å være tilfreds innenfor fengslet forverres utsiktene til å mestre livet utenfor. Tilpasningen kan etter mitt syn lede til en type institusjonalisering hvor innsatte ikke ser fordeler ved å slippe ut. Bakgrunnen kan være manglende opplevelse av å mestre livet utenfor, mens livet innenfor er lett å mestre ved at det stiller lave krav til innsatte.

Omvendelse er en form for tilpasning hvor innsatte overtar den offisielle oppfatning av han og søker leve ut rollen som ”den perfekte innsatte”. Mens kolonisten bygger opp så mye som mulig av et fritt samfunn for seg selv ved å utnytte foreliggende, men begrensede fasiliteter, anlegger den omvendte en mer disiplinert og moralistisk holdning ved å oppføre seg som en som med institusjonell entusiasme alltid står til rådighet. Jeg ser for meg at betjentes omtale av ”den snille” eller ”den ok” innsatte er lettvinde eksempler på denne typen tilpasning. Betjenter kan oppleve at dette er innsatte som vil ”spille på lag” med systemet. Noen betjenter mener det er stor forskjell på en snill og en ok innsatt. Omtalen avhenger av hva betjenten ellers refererer til; behov for ro på avdelingen eller innsatte som viser handlekraft og selvstendig driv i samarbeid med betjenten (Hjellnes 2001). Omvendelse som tilpasning kan diskuteres i forhold til innsattes motivasjon for endring. Det er eksempelvis interessant å se omvendelse i forhold til motivasjon for og engasjement i deltakelse i programvirksomhet. Begrep som indre- og ytre motivasjon kan betraktes sammen med spørsmål om autonomi og paternalisme når det gjelder vilje til endring og premisser for endring.

De fleste innsatte vil velge *være smarte*. Goffman beskriver det som en prosess at de fleste etter hvert etablerer tilpasning som innebærer å være smart, som Repstad (2004:179) framhever består i å ligge lavt. Å være smart, ligge lavt eller ”to play it cool” er å kombinere ulike måter å være på. Sammen med andre innsatte kan innsatte støtte opp under opposisjonell atferd, og samtidig skjule hvor medgjørlig han er når han er alene med eksempelvis betjenter. Etter min mening er ikke dette nødvendigvis kynisk eller manipulerende atferd. Goffman er ikke så opptatt av motivasjon for handling. Jeg våger å påstå at hans mening var at alt som gir større handlingsrom – flere arenaer å være på – er et gode for identitet og selvfølelse. Goffman er tydelig på at all tilpasning handler om å mestre den alltid tilstedeværende motsetningen mellom livet utenfor og livet innenfor murene. Jeg vil anta at det for innsatte er en sterkere opplevelse av motstridende forventninger til hvem han er og hvem han forventes å være forholdet til relasjonene utenfor enn til relasjonene innenfor fengslet. Utfordringen i å balansere

mellom ulike arenaer i fengslet er andre enn skifte av omgivelser ved utgang/permisjon og tilbakekomst.

Innsatte kan være unormalt selvopptatte. Goffman (1967:55) setter selvopptatthet i sammenheng med at lav sosial posisjon stadig minner den enkelte om det han ikke har rett til å være del av. Eksternalisering som klager og unnskyldninger er svar på en slik følelse av maktesløshet og liten innflytelse på eget liv. Enkelt sagt kan det handle om et forsøk på å ta makt over det du kan ta makt over – hvor lite det enn er. Ragnar Kristoffersens (1986) tittel ”Bagatellenes tyranni” viser nettopp til denne tendensen blant innsatte. Kristoffersen gir tydelige beskrivelser av hvordan kverulering over små detaljer får uforholdsmessig stor plass i innsattes hverdag. Han relaterer fenomenet til at innsatte har et særlig lite område de selv råder over. Selvopptatthet og fokus på egne – og på basale behov – henger sammen med at det er lite annet å være opptatt av, samtidig som opplevelsen av å ha mange udekkede behov er høyst reell når du sitter i fengsel.

Løslatelse og endring

Prosesser rundt løslatelse er karakteristisk for systemets innvirkning på individer (Goffman 1967:57). Som nevnt kan noen gjøre opprør når det nærmer seg løslatelse, for å slippe å forlate fengslet uten å innrømme at en ikke ønsker eller er klar for løslatelse. Bekymring for løslatelse kan komme til uttrykk i spørsmål som ”tror dere jeg klarer det utenfor”. Slike spørsmål formidler et bilde av den sivile verden som noe ukjent med tilhørende forestillinger og bekymringer. Et slikt perspektiv på verden utenfor kan i seg selv være demoraliserende og gir grunn til tanker om sjansen for å komme inn igjen, samtidig som det er årsak til at mange kommer inn igjen. Kanskje er det en måte å si til seg selv at det ikke er så farlig dersom en ikke klarer det. Spørsmålet kan ligne tankene til røykeren som skal slutte når D-dagen nærmer seg.

Goffman har liten tro på rehabilitering og endring i totale institusjoner. Hans argument er at det er vanskelig å spore årsaken til forbedring, rehabilitering eller endring. Hans syn er at enten endring skjer før eller etter løslatelse så skjer den sjelden på en slik måte, eller er av slik art som institusjonen ønsket. Resosialisering og endring er et mål for norsk kriminalomsorg. Målet søkes nådd ved flere metoder, som kontaktbetjentinvolvering, miljøarbeidsmetodikk og stiliserte programmanualer med fokus på kognitive ferdigheter og atferdsendring. I tilfeller hvor endring skjer, er det vanskelig å si hva den skyldes. Det er vanskelig å måle effekt av metodene, eller si hva det er ved metoden som gir endring. Usikkerhet om hva som gir utslag i endringsarbeid kan sammenlignes med ”Hawthorne-effekten”. På 50-tallet ble det i Hawthorne, USA gjort et forsøk blant arbeidere. Lysstyrken i fabrikken ble økt og kontrollert mot produktivitet. Forskerne fant at produktiviteten steg gradvis – proporsjonalt med økt lysstyrke. Forskerne senket så lysstyrken, og produktiviteten fortsatte å øke.

Konklusjonen av undersøkelsen kalles i ettertid Hawthorne-effekten; det at noen var opptatt av arbeiderne bidro i seg selv til økt produktivitet. Innsatte kan eksempelvis oppleve det som motiverende i seg selv å få oppmerksomheten programdeltakelse gir. Det kan også være at innsatte som deltar i program ville gått inn i en endringsprosess også uten program, eller med et annet program.

Det er allment akseptert at normer etableres, læres og endres gjennom samvær, ved positiv forsterkning og ved sanksjoner. Endring av atferd, læring og utvikling av kognitive ferdigheter er på samme måte biprodukter av samhandling og samvær. Ut fra slike antakelser er det sannsynlig at endring skjer i samvær med mennesker som viser respekt for seg selv og for andre. Særlig skjer etablering og læring av normer – også kalt internalisering der vi sammen med andre har fokus på felles aktivitet og ikke på hverandres endringspotensial. Oppbygging i fengsel nås med størst sannsynlighet dersom innsatte behandles med respekt som individer, der de er sammen med andre individer. Ut fra dette er det situasjoner og aktiviteter hvor innsatte og betjenter er sammen som likeverdige som må danne grunnlag for en endringsprosess. Endringsprosessen hos en innsatt må være hans egen. En prosess mot endring kan være resultatet av positive opplevelser av seg selv i samvær med andre. Gjentatte positive opplevelser av seg selv kan bidra til etablering av et positivt selvbilde på tross av fengslets destruktive kraft.

Betjent av og i systemet

Goffman (1967:60) påpeker at mange totale institusjoner er oppbevaringsdepoter, som offisielt framstiller seg selv som rasjonelle og effektive i fullbyrdelse av anerkjente mål. I norske fengsler er resosialisering og endringsarbeid målsetting sammen med kortsiktig samfunnssikkerhet. Kriminalomsorgen skal måles på både sikkerhet og endring. Endring er vanskeligere å måle enn for eksempel antall rømmninger. Endringsarbeid skal utføres i henhold til idealer. Idealet er for eksempel å forfølge en offisiell oppfatning av hva som er suksessfullt miljøarbeid ut fra en bestemt metodikk. Idealet kan framstå som selvmotsigende for de som i praktisk hverdag skal iverksette det de ansvarlige sier at fengslet gjør (ibid). Forholdet mellom fengslets ideal (mål) og realitet (hva det faktisk gjør) danner en grunnleggende kontekst som betjentene skal utføre sin virksomhet i.

Ut fra allmenne moralske prinsipper i samfunnets institusjoner skal individet betraktes som et mål i seg selv, og bli tatt på alvor som den en er. I grunnskolen framheves for eksempel prinsippet om at ”en elev er en elev”. I dette ligger det at alle elever har like rettigheter og skal bli møtt som subjekt og som mål i seg selv. Slik den enkelte elev skal møtes i skolen skal også den enkelte innsatte møtes i fengslet. Eleven skal møtes av læreren og den innsatte skal møtes av betjenten ut fra prinsippet om at en innsatt er en innsatt med egne behov og med rett til å bli tatt på alvor. Vi kan si at også dette er et

ideal, med det er også en etisk fordring – om betjentens ansvar for å møte innsatte som subjekt. En ting er at dette er et pålegg ovenfra²³, men aller mest er det den innsatte selv, som ved sitt daglige nærvær oppleves som menneske og ikke som objekt, som minner betjentene om sin allmenneskelige moralske plikt. Å forholde seg til innsatte som mennesker, og å forholde seg til det fengslingen har tatt fra dem som mennesker gjør størst inntrykk i betjentens arbeid.

Goffman skilte i utgangspunktet mellom to typer totale institusjoner, avhengig av om virksomheten er rettet innad eller utad. Fengslet skal ivareta hensyn både til innsatte og til samfunnet utenfor. I praktisk hverdag betyr det at å imøtekomme et hensyn kan utfordre et annet. Straffegjennomføringslovens §§2 og 3 inviterer nettopp til en slik stadig avveining mellom flere hensyn – ivaretagelse av innsatte, og ivaretagelse av samfunnets sikkerhet på kort og på lang sikt. Hensynet til en innsatt sitt beste kan forandre andre hensyn må ses bort fra, eller graderes ned. Betjenter som har daglig kontakt med innsatte er plassert slik at de merker og må forholde seg til motsetninger mellom hensyn. Motsetningen kan komme til uttrykk som opplevde dilemmaer mellom hensyn til den enkelte innsatte og hensyn til samfunnets krav til fengslet. Fengslets offisielle målsetting er nøkkel til forklaring av restriksjoner og tiltak som iverksettes (Goffman 1967:67). Målsettingen forklarer aktiviteter som kan virke fornuftsstridige og brutale. Betjentene skal kontrollere innsatte og forsvare fengslets offisielle formål. Å rettferdiggjøre tiltakene overfor seg selv fordrer å identifisere trekk ved innsatte som passer til tiltakets brutalitet. Betjentens problem er å identifisere en forseelse som passer til straffen.

Utvikling av teori om innsattes natur - fengslets egenskapsforklaringer

I fengsel utvikles et egen begrepsapparat som for betjenter kan utgjøre en egen teori om innsattes natur. Slik teoriutvikling opprettholder sosial avstand til og et stereotyp syn på innsatte. Teorien kan også rettferdiggjøre hvordan betjenter behandler innsatte. Teorien dekker både ”god” og ”dårlig” atferd. Opptrinn, reaksjoner, utbrudd og effekt av privilegier/goder og av straff tolkes ut fra teorien. Basis i teorien er skillet mellom "dem" og "oss" gjennom vekt på uttrykk som underbygger, eller rettferdiggjør avstand mellom betjenter og innsatte. Begrepsbruken blir et grunnleggende middel til sosial kontroll over innsatte.

Å selv velge hvordan vi uttrykker oss og kommuniserer er vanligvis symbol på selvbestemmelsesrett. Å vise motvilje, glede eller likegyldighet kan vi til en viss grad tillate oss uten at det får dramatiske konsekvenser. Selvbestemmelsen svekkes dersom det å vise dårlig humør fører til at atferden fortolkes ut fra et begrepsapparat en selv

²³ Eksempelvis verdier og prinsipper i stortingsmelding 27, pålegg gjennom st.prp nr1 og fagstrategien.

ikke kjenner. Særlig svekkes muligheten for selvbestemmelse dersom systemet kan bruke uttrykkene som bevis for hvem en er. Et utbrudd fra en innsatt kan eksempelvis tolkes som bevis for hans natur ut fra hvordan betjenter har definert begrepene. Å egenskapsforklare innsattes atferd er en form for diagnostisering ut fra begrepsapparat. Måten fengslet diagnostiserer på trenger ikke ha sammenheng med hva slags innhold begrepet ville ha i andre sammenhenger, eller hvordan utbruddet kunne forstås i andre sammenhenger. Diagnostisering blir et maktmiddel: Enhver reaksjon fra innsatte antas å si mer om innsatte enn det gjør om situasjonen, relasjonen, omgivelsene og betingelsene han handler og uttrykker seg i. Diagnostisering er ensidig ansvarsforskyvning fra systemet og over på innsatte.

Avstraffelser og belønning (basis i privilegiesystemet) danner en form for instruks for innsatte. Ut fra trusler om straff og belønninger for gitt atferd er innsatte tildelt handlingsrom som de forventes å forvalte. Ut fra de klart definerte og stiliserte betingelsene forventes innsatte å respondere på samme måte. Deres individuelle reaksjoner vil tolkes som om de alle har samme grunnleggende motivasjon og gjør de samme vurderinger. Ut fra den informasjon de er gitt antas de - som objekter - å utføre planlagte handlinger uten tilsyn. Men ansvaret er gitt av mulighetene fengslet, og ikke innsatte selv, forvalter ut fra privilegiesystemet. Privilegiesystemet fremmer objektgjøring av innsatte, og som objekter gis de instruksjoner i hvordan de best kan klare seg i institusjonen. Eksempelvis vil utgangspunktet for en endringsprosess være fengslets tilbud - progresjonssystemets utforming og regler - og ikke den enkelte innsattes behov. Innsatte må gjøre seg fortjent til progresjon og til privilegier. Godene tilbys ikke primært ut fra behovskriterier, men avhenger av hvorvidt innsatte har gjort seg fortjent til dem. Hva og hvem som belønnes avgjøres av fengslets teori om hva som er god atferd, og hva som er uttrykk for innsattes gode vilje - også vilje til endring.

Hensyn til den enkelte innsatte og hensyn til effektivitet

Konflikt mellom hensynet til innsattes beste og effektiv drift vaker under overflaten av fengselshverdagen. Konflikten kan gi beslutningsproblemer. Konflikten blir synlig ved betjentes forhold til innsattes forespørsler og ved betjentes tolkning av regler og rutiner. Et ja kan begrunnes med hensyn til innsattes beste. Et nei kan argumenteres for ved å vise til effektiv drift. Et klassisk dilemma er spørsmål om å ringe utenfor den faste ringetiden, eventuelt om å snakke lengre enn de tilmålte minutter. Betjentens beslutning om et ja hviler på hensynet til den enkelte. Et enkelt ja kan være i konflikt med effektivitet ved at andre betjenter muligens må bruke sin tid på lignende henvendelser i framtida. Betjenten som på grunnlag av mulige framtidige forespørsler gir avslag vil argumentere for effektivitet i systemet og ikke ut fra individuell behandling. Prinsippet

om prikk lik behandling kan stå sterkt, og kan som effektivitetshensyn skygge for individuell likebehandling av innsatte.

Nærhet i et distansert system

Fengslets restriksjoner fører til at innsatte setter stor pris på å ”trenge gjennom muren” og få personlig kontakt med betjenter. Betjenter og innsatte kommer hverandre nær inn på livet og får et gunstig forestillingsbilde av hverandre. De kan identifisere seg med motpartens situasjon. Slikt samvær undertrykker forskjellene mellom gruppene. Samværet kjennetegnes ved frigjøring fra formaliteter og fra rollene en innehar i utgangspunktet. Slik gjenkjennelse oppleves like gunstig som andre trekk ved fengslet oppleves destruktivt – fra innsattes synspunkt. Kontakten er betydningsfull. Det er lettere å se funksjoner av den enn det er å finne årsaken til at den oppstår. At personlig kontakt opptrer så ofte tyder på at det er særlig viktige grunner til den. Samværet er en dyrkning av det alminnelige, det som er felles og delt, på tross av det som fengslets vesen fordreier gjennom de formelle rollene menneskene har overfor hverandre. Kontakten har betydning som kan sammenlignes med ritualer. Det alminnelige har stor verdi i fengsel nettopp fordi det har trange kår. Å være sammen slik folk ellers er sammen, løsrevet fra fengslets tildeling av roller, handler om å søke og dyrke hverdagslighet.

Betjenter og innsatte har anledning til å samles i alminnelig samvær, med samtaler om dagligdagse temaer. De kan være sammen og snakke sammen ut fra andre roller enn de primære rollene som betjent og innsatt. Det er det viktige som skjer når innsatt og betjent for eksempel snakker sammen om barn og familie som fedre. Det er en anledning for begge til å vise seg fram som noe annet enn det fengslet pålegger dem å være overfor hverandre. De viser at de er noe annet og noe mer.

Dette er likevel kontakt som står i motsetning til normer i de primære gruppene – blant innsatte og blant betjenter. Innsatte og betjenten kan i ettertid ha like stor evne, og like stort behov for å distansere seg fra en samtale de har hatt eller noe de har gjort sammen. Evnen til distanse kan særlig bli synlig dersom samværet gjenfortelles overfor kolleger eller medinnsatte. I ettertid kan begge anlegge et kynisk syn på situasjonen hvor de var sammen med en som tilhører den andre gruppen. Ovenfor andre kan innsatte fortelle om samværet som uekte – noe han selv styrte for å skaffe seg ”goodwill”. Betjenten kan gjøre det samme overfor kolleger, særlig dersom de har uttrykt skepsis til at han engasjerer seg i en innsatt. Betjenter kan innta stor distanse til innsatte i sine fortellinger om slike situasjoner og samtaler når de forteller til kolleger (Hjellnes 2001).

Innsatte og betjenter har gjensidig og likeverdig kontakt. Den er ikke formelt etablert, den skjer i en slags pakt og forplikter ikke utover situasjonen der og da. Pakten er en type taus enighet som tillater at innsatte også kan støtte opposisjonell atferd sammen med andre innsatte. Jeg finner ikke grunnlag for å påstå at måten innsatte framstår på sammen med andre innsatte er en mer sann framreden enn måten han er på sammen

med en betjent. Det same gjelder i høy grad når vi snakker om betjenter; jeg kan ikke si om betjentens framstilling av sin relasjon til innsatte er mer sann slik han snakker med kolleger om den enn den er når han er sammen med innsatte.

Felles aktiviteter har betydning

Idrett er en aktivitet som gir mulighet til å vise fram beherskelse av en annen rolle enn rollene som innsatt og betjent. Aktivitet åpner for fjerning av sosial avstand på en måte som er særegen for idrett. Alle har mulighet til å fjerne seg fra rollene de ellers har overfor hverandre ved å innta slike lekende roller. Funksjonen er positiv for selvfølelsen til den som kan vise fram at han er alminnelig, naturlig eller vanlig.

Et samfunn som er splittet i grupper som innsatte og betjenter, kan finne base for samhold gjennom aktivitetsorientert eller lekende samvær. Felles aktivitet markerer muligheten for å legge til side, eller endre det sosiale mønsteret i fengsel. At en kan være sammen med hverandre på alminnelig måte viser at de formelle rollene menneskene i anstalten har overfor hverandre, og avstanden mellom dem, ikke er av materiell art. Det vises ved at rollene, og avstanden mellom gruppene kan legges til side. At gruppemedlemmene har evne og vilje til å gjøre det er bevis i seg selv på at de får noe tilbake ved å gjøre det. Samvær er viktig fordi folk kan vise seg fram som alminnelige for hverandre i en hverdag som ofte fremmedgjør det alminnelige.

Verdighet og selvrespekt – å vise seg fram fremmer selvrespekt

Selvbeherskelse og selvdisciplin assosieres nært med verdighet i vår kultur. Samtidig framheves verdien selvrespekt, som jeg forstår som den enkeltes rett og plikt til å ivareta egen integritet, og å si fra dersom den oppleves truet. Å bevare beherskelsen og å oppføre seg fornuftig på tross av utsatthet for brutale rutiner og inngripen på personlige territorier er en strategi for å bevare verdighet. Evnen til å opprettholde verdighet via slik strategi i fengsel utfordres når beherskelse og utvist fornuft går på bekostning av selvrespekt. Å opprettholde selvrespekt ved selv å bestemme hva en finner seg i vil gjerne drive i en mer selvhevdende retning enn den verdighetsbevarende selvbeherskelsen. Verdighet kommuniseres utad ved å vise den fram for omgivelsene, mens selvrespekt handler om å opprettholde sin integritet overfor seg selv og dermed om å styrke sin selvfølelse. Innsatte som veksler mellom kraftige reaksjoner mot fengselssystemets brutalitet og disiplinert beherskelse kan være forvirrende å forholde seg til. Uønskede eller usympatiske menneskelige sider, som manipulering, selvopptatthet og å synes synd på seg selv assosieres lettere med samfunnets kriminelle

minoritet. Om innsatte skifter fra fornuftig til ufornuftig kan de som møter hans ufornuft bli oppbrakt, fornærmet og utfordret.

Grensen for hva en ellers disiplinert innsatt vil finne seg i kan også bli synlig. Å finne seg i mye kan synes å være en type kontrakt mellom innsatte og fengslet. En fornuftig disiplinert innsatt, som finner seg i brutale rutiner og inngripen når de begrunnes, viser seg verdig ved å være behersket og forutsigbar. En pliktoppfyllende og fornuftig innsatt med tillitsjobb forventes å reagere behersket på de fleste rutiner. Han viser da å ha akseptert systemet, kjenner sin plass i det og er grei når betjenten er grei mot han. La oss som et eksempel se for oss at en slik innsatte venter et brev med en CD-plate i. Brevet kommer, men platen mangler. Betjenten han har hatt mye og relativt god kontakt med undersøker saken og finner ut at platen er tatt ut i påvente av søk etter narkotika. Innsatte må vente til uka etter før han kan få plata. Innsatte blir sint, han smeller med det som lar seg smelle med. Han skjeller ut betjenten og fengslet samtidig som han ramser opp alle urimeligheter han har opplevd, inkludert felles opplevelser og situasjoner betjenten mente å ha opplevd som helt greie.

Reaksjonen sto ikke i forhold til hendelsen. Den sto ikke i forhold til hvordan betjenten hadde lært å kjenne denne innsatte. Reaksjonen kan ses i forhold til begrepene verdighet og selvrespekt. Innsatte hadde vist seg verdig ved å svelge mye av fengselssystemets ufornuft, fram til en enkelt hendelse ikke lot seg svelge. Å finne seg i en situasjon som der og da ble symbolet på den ytterste ufornuft ville gå på bekostning av hans egen selvrespekt. Stilt overfor sin egen avmakt fikk den ellers så uforholdsmessige reaksjonen en funksjon som hans eget aktive forhold til avmaktsfølelsen. Å reagere er å vise fram sine grenser overfor omverdenen og ikke minst for seg selv. Å ta til motmakt er et bevis på at du er handlekraftig og at du ikke lar deg kue. Reaksjonen er å vise fram for seg selv at disiplineringen ikke er total selv om omgivelsene oppleves som totale. Motmakt kan styrke selvfølelse og selvrespekt. Uforholdsmessige reaksjoner kan være innsattes forutsigbare måte å forholde seg til fengslets uforutsigbare ufornuft. Spørsmålet er om fengslet har rom for reaksjonen.

Å styrke sin selvfølelse og selvrespekt ved å reagere mot systemets urimelighet handler om å bevare en del av seg selv, sivil rolle og egen identitet. Å ikke reagere i noe tilfelle ville være å gi slipp på litt av seg selv og å tilegne seg institusjonsrollen som innsatte, altså det vi kaller institusjonalisering. Sånt sett er uforholdsmessige reaksjoner sunne reaksjoner for innsatte som selv skal overleve et ufornuftig system med gjentatte opplevelser av krenkelser mot personlige territorier og integritet. Uforholdsmessige reaksjoner som virker urimelige har en funksjon gjennom å styrke innsattes selvrespekt. Vi kan kalle det en strategi for selvets overlevelse. Strategi assosieres nært med rasjonalitet. Rasjonalitet bygger igjen på bevissthet i valgsituasjonen. Min bruk av begrepet strategi er i denne sammenheng nærmere knyttet til hvilken funksjon reaksjonen har enn til at den er et bevisst valg. Når jeg omtaler innsatte og betjentenes handling som strategier er det ikke ut fra deres rasjonalitet eller bevissthet i

handlingsøyeblikket, men ut fra de funksjoner handlingene viser seg å ha. Betjenter kan med tids- og stedsmessig avstand til en hendelse redegjøre for hvorfor de der og da handlet som de gjorde (Hjellnes 2001). Etterrasjonalisering er å redegjøre for sin egen handlings mening og betydning. Etterrasjonalisering skjer nettopp etter selve handlingen. Forklaring av egen handling krever altså tidsmessig avstand mellom handlingen og redegjørelsen for at den ble som den ble. Forklaringer i ettertid hviler oftest på redegjørelser av handlingens funksjon – hva en selv opplevde at den førte til. Dag Østerberg (1993, kap 4) tar utgangspunkt i handlingenes funksjon – altså hvordan de oppleves å virke. Jeg forstår Østerberg slik at handlinger ikke er intenderte i det de utføres²⁴. Intensjonen er ikke uttalt i samtidighet med handlingen. Det er i ettertid en kan redegjøre for hvorfor en gjorde som en gjorde. Østerberg kaller forholdet mellom intensjon og funksjon for amfibisk. Jeg synes amfibiebegrepet viser hvordan vi kan leve med at vi selv – og andre – står fram med forskjellige behov, motiver og agendaer i ulike sammenhenger. Vi beveger oss fra land til vann og tilbake igjen. Først etterpå redegjør vi for hvorfor vi der og da beveget oss. Hva slags endring vi selv gjennomgikk i forflytningen har vi sjelden et bevisst forhold til. Endringen bare skjer – og den har en funksjon. Å leve på land fordrer litt andre ferdigheter enn å leve i vann. Å være i en sosial sammenheng fordrer andre egenskaper enn i en annen. Det er vanskelig å sette ord på hvilke ferdigheter som til enhver tid trengs, det viktigste er å være i stand til å bruke dem.

Betjenten er innsattes viktigste ressurs

I fengselssystemet kan relasjoner mellom betjenter og innsatte framstå som trussel mot avstanden andre kolleger opprettholder overfor innsatte. Kolleger kan hevde at relasjonen er uprofesjonell, at betjenten er for rund og smidig og at han ikke holder seg til reglement og felles plattform (Hjellnes 2001). En betjent som involverer seg mye i innsattes situasjon og problemer kan oppleves som en sviker mot betjentgruppas erklærte felles plattform. Begrunnelsen for å holde avstand til innsatte er risiko for å bli sviktet, manipulert og utbrent. I betjentkulturen jeg studerte var det lite rom for å snakke åpent med kolleger om meningsfulle og nære relasjoner til innsatte. Kulturen jeg studerte hadde uttrykk for motsetning mellom nære relasjoner til innsatte og nære kollegiale relasjoner. Meningsfulle relasjoner til innsatte var ikke tema når mange kolleger var sammen med hverandre. Betydningsfulle relasjoner til innsatte ble ikke reflektert i kollegialt samvær. Betjentene opplevde betydningsfulle relasjoner til innsatte, men opplevelsen var sjelden samtaleemne i samvær med kolleger. Sammen med kolleger syntes det å være viktigere å snakke om det betjentene på avdelingen var

²⁴ Dette handler om handlinger vi ellers omtaler som spontane. Det handler om sosiale handlinger og handlinger som har betydning for hvordan vi er og oppleves sammen med andre. Jeg tenker ikke her på en handling som for eksempel det å dra på jobb hver dag.

enige om. Logisk nok er emner som bygger felleskap mer samlende enn å bruke tid på følsomme emner som truer samhold i en gruppe.

Sammen med kolleger kunne betjentene distansere seg fra relasjoner til innsatte. Å vise fram distanse til innsatte er ikke ensbetydende med at betjenten alltid er distansert. Det er avstand mellom den enkeltes opplevelser av samvær med innsatte og fortellingen om samværet til kolleger i ettertid. Å harselere over innsattes uttrykk, spørsmål eller formuleringer distanserer betjenter fra involveringen i ettertid. Funksjonen av distanserte samtaler om innsatte er å garantere for hverandre som kolleger at relasjonen til innsatte er underordnet den kollegiale relasjonen. Det er et strategisk element i å innta distanse til innsatte. Distansen styrker samholdet betjenter imellom, og legger skygge over andre konfliktdimensjoner som måtte finnes mellom dem. For betjenter kan det også være viktig å søke hvile ved å trekke seg ut av krevende relasjoner til innsatte. Hvile kan da finnes ved å konsentrere seg om kolleger. Både samvær med kolleger og samvær med innsatte har betydning for betjentene. Som amfibier kan også betjenter skille mellom hva som kreves i den ene og i den andre situasjonen. De har ferdighetene som fordres i ulike sammenhenger – både sammen med innsatte og sammen med kolleger. Men det er ikke nødvendig å sette ord på hva som er den enkeltes utbytte i situasjonene eller hva som er opplevelsen av å mestre amfibietilværelsen. Fortellingen om livet er noe annet enn selve livet skriver Dag Album (1996). Derfor vil ikke en fortelling om livet ha plass til alle relasjoner livet består av, eller til hvordan relasjonene til enhver tid oppleves. Fortellingen om en relasjon har heller ikke rom for alle følelser eller momenter i ens egen opplevelse av relasjonen. Noen følelser og momenter kan kommuniseres tydeligere enn andre. Hva vi kommuniserer i relasjonen der og da, og om relasjonen i ettertid avhenger av flere hensyn som i større eller mindre grad kan isoleres. Album skiller mellom det levde livet og fortellingen om livet. Amfibie²⁵ betyr opprinnelig to liv. Enten vi forholder oss til skillet mellom et liv og fortellingen om det, eller vi forholder oss til amfibiens to ulike liv handler det etter mitt syn om at det er menneskelig å skille mellom ulike hensyn i ulike situasjoner. Det er min påstand at slike skiller også finnes i fengsel, og det går an å få øye på dem ved å se hvordan betjenter forholder seg til sitt liv med innsatte og sitt liv med kolleger. Skillet kan vi også anta finnes mellom måten innsatte levde livet sammen med betjenter og måten han etterpå fortalte andre innsatte om det. Om en er innsatt eller betjent kan det være greit å huske at det er en alminnelig måte å leve og å fortelle på.

Betjenter som forteller om meningsfulle relasjoner til innsatte forteller om få mye tilbake gjennom relasjonen. Kontakten med innsatte er givende og den er meningsfull. Betjenter som framstår med sine sivile roller når de er sammen med innsatte åpner opp for styrking av sivile roller, selvbilde og sivile selv. Der betjenter og innsatte er sammen i nære relasjoner kan begge styrke sine selvbilder og ivareta sine sivile roller. Betjenter

²⁵ Hentet fra <http://no.wikipedia.org/wiki/Amfibie>

som forteller om opplevd mening forteller ikke bare solskinnshistorier. Både skuffelser og medgang oppleves å bringe liv og mening i arbeidet med innsatte. Systemets krav – institusjonenes vesen og egenskaper – kan være opphav til utbrenthet i større grad enn for nære relasjoner mellom innsatte og betjenter. At det er innsatte i seg selv, og deres egenskaper som gir utbrenthet kan være en hverdagsteori som beskytter mot å forhold seg til andre sider ved fengselsorganisasjonen.

Det oppstår få brister i fengsel. Hverdagen tenderer til å gli rimelig smertefritt. Det er på grunn av menneskene i systemet hverdagen glir som den gjør. På tross av egenartede vilkår har menneskene i systemet vist seg i stand til å skille mellom ulike situasjoner, krav, hensyn og ressurser. I noen sammenhenger er det åpning for å være sammen på tvers av gruppetilhørighet. I slike sammenhenger møter både betjenter og innsatte hverandre på grunnlag av alminnelig respekt, og ikke på grunnlag av rollene fengslet har gitt dem.

Fengslets definerte roller, som betjent og som innsatt utøves av alminnelige mennesker som også er forankret i andre roller. Fengslets tildeling av roller bygger opp om antagelsen om at betjenter og innsatte er vidt forskjellige mennesketyper. Jo dypere og tydeligere forskjellen mellom innsatte og betjent gjøres i anstalten, jo mer uforenlig blir rollene med aktørenes sivile rollerepertoar. Menneskene bak rollene blir også mer sårbare jo mer tydelig skillet mellom betjenter og innsatte er. Å dele arbeidsoppgavene mellom betjenter som skal ivareta enten kontroll eller omsorg, hjelp og involvering ville gi kontrollørene en svært begrenset yrkesrolle. Samtidig ser jeg det som sannsynlig at innsatte i et slikt system ville oppleve kontrollen som mer krenkende. Å oppleve hverandre på flere arenaer gjør noe med hvordan en forholder seg til hverandre på andre arenaer. Det er større sannsynlighet for at samvær og relasjoner gjør at kontroll, eksempelvis visitering både utføres og oppleves smidigere.

Begynnelsen på en rehabiliterende prosess i fengsel ligger i gjenoppbygging av det institusjonen i seg selv er med på å bryte ned. Begynnelsen på en gjenoppbygging av seg selv som menneske ligger i å bli møtt og behandlet med respekt som menneske. Respektfulle møter finner sted der individer får være innehavere av andre roller enn de rollene institusjonen har puttet dem inn i. For betjenter krever dette trygghet og evne til å sortere og å skille mellom relasjoner og gruppetilhørighet på ulike møteplasser i fengslet. Det er innsatte som har de trangeste kår for å opprettholde sivile roller. Betjentene kan bidra til å lette dette arbeidet dersom de selv finner rom for å se, og tillater seg å se og å oppleve mennesket bak rollen som innsatt. En meningsfull arbeidshverdag forutsetter vilje til å utvide og å utvikle egen yrkesrolle.

Goffman er kritisk til institusjonen. I sitt essay argumenterte han for hvorfor han er det. Kritikken hans er basert på innsattes plassering i en institusjon hvor totale trekk har kraft til å bryte ned personligheten og som gjør innsatte avhengig av institusjonen. Jeg deler ikke Goffmans pessimisme. Grunnlaget for Goffmans øvrige teori er at som

mennesker søker vi anerkjennelse hos hverandre. Jeg mener dette gir grunn til optimisme i fengselssystemet. I kunnskap om trekkene som bryter ned, vilje til å gå inn i relasjoner og evne til å vise hverandre respekt som mennesker ligger optimismen og troen på at det er mulig å forholde seg aktivt til de destruktive trekkene ved fengsel. Motvirkning av destruktive trekk forutsetter betjenter med kunnskap og vilje til å støtte opp under prosesser som gjenoppbygger innsatte som individer.

Litteratur

- Album, Dag 1996: *Nære fremmede*, TANO
- Basberg, Cecilie 1999: *Omsorg i fengsel?* PAX
- Danielsen, Trond & Meek Hansen, Wilhelm 2002: *Varetekt med restriksjoner – En brukerundersøkelse av varetektsinnsatte med restriksjoner ved Oslo fengsel*. Rapport, KRUS
- Goffman, Erving 1961: *Asylums - Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Penguin Books
- Goffman, Erving 1967: *Anstalt og menneske*, Paludan, DK
- Goffman, Erving 1982: *Interaction Ritual - Essays on face- to- face behaviour*. Pantheon Books, New York
- Grøvdal, Yngvild 2000: *Sånn er det bare!* Hovedoppgave, Institutt for kriminologi, UiO
- Hjellnes, Siv 2001: *Bilder av fengselsbetjenter i ulike rammer – en kvalitativ studie av fortellinger om å være betjent*, Hovedoppgave institutt for sosiologi, UiO
- Håkonsen, Kjell M. 2003: *Innføring i psykologi*. Gyldendal akademisk
- Kristoffersen, Ragnar 1986: *Bagatellenes tyranni*, Hovedoppgave, institutt for sosialantropologi, UiO
- Lemert, C. & Branaman, A. 1997: *The Goffman reader*. Blackwell Publishers
- Lund, Per Eirik 2006: *Ledelse og makt i Kriminalomsorgen*, i Bok for fengselsbetjenter. KRUS
- Løchen, Yngvar 1965: *Idealer og realiteter i et psykiatrisk sykehus*, Universitetsforlaget
- Repstad, Pål 2004: *Sosiologiske perspektiver for helse- og sosialarbeidere*. Universitetsforlaget.
- Østerberg, Dag 1993: *Fortolkende sosiologi – del 1*. Universitetsforlaget
- Internett: <http://no.wikipedia.org>